

had op dit punt dieper peilen mogelijk gemaakt en, als uitloeijsel hiervan, de keuze van voedingsmiddelen en aantal of aard van de maaltijden door bepaalde sociale geledingen helpen begrijpen. Naast het ter zijde laten of onvoldoende exploiteren van literatuur van algemener strekking en draagwijdte verraden nog al wat formuleringen met betrekking tot onderwerpen die niet direct tot het eigenlijke thema van het boek behoren dat de schrijfster niet altijd even vertrouwd is met die literatuur'.

Maar tot zover genoeg gezanikt door een weliswaar geïnteresseerde, echter ook overrijverige recensent. In het licht van het hoofdgerecht zijn dit slechts liflafjes. Het gaat om de maaltijd en daar ligt mevrouw Jobses kracht. Zoveel en zo divers materiaal bij elkaar halen, ordenen, beschrijven en tot een synthese brengen moet worden gewaardeerd. Het grondig analyseren van weerbarstig enquêtémateriaal is eveneens een verdienste. Voorts wil ik het belang benadrukken van het overzicht in deel 1 waarin we op de hoogte raken van tal van uiteenlopende benaderingswijzen in het voedingsonderzoek. Ik heb daar veel van geleerd. Als ik dan tenslotte een echt punt van kritiek mag noemen, dan is het een euvel waar ook mijn eigen werk helaas onder gebukt gaat, namelijk gebruik van 'ESG-proza' (de term is van Van Nierop). Hoe dat luidt? 'In het midden van de veertiende eeuw werd de Europese bevolking door hongersnood en epidemieën met een derde tot de helft gereduceerd. Daardoor vond er een herstructurering plaats van zowel de voedselproductie als de voedselverdeling'. In de cultuurgeschiedenis mag het beeldender, vind ik.

Leo Noordegraaf

1 Zie bijvoorbeeld de onjuiste opmerkingen over de relatie tussen de rat als veroorzaker van de Zwarte Dood en het taboe op het eten van rattenvlees (23); de onbedoelde (naar ik aanneem) suggestieve retoriek in het gebruik van het woord macht ten aanzien van de VOC aan het einde van de achttiende eeuw (99); de zeer discutabele voorstelling van zaken over de specialisatie in de landbouw van de kustprovincies vanaf omstreeks 1600 (48) (met tevens weer in het licht van de zojuist gemaakte opmerkingen een eigenaardige literatuurverwijzing: L. Boiten, *Eten om te leven, leven om te eten. Groningers aan tafel sinds de Middeleeuwen* (Groningen, 1986)). De Vries' *Rural Economy* komt in het hele boek niet voor! !

P. Huys Janssen, *Werken aan kunst. Economische en bedrijfskundige aspecten van de kunstproductie 1400-1800* (Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen XXIII; Hilversum: Verloren, 1995, 150 blz., f25,-, ISBN 90 6550 425 7).

Deze opstellenbundel is een herziene uitgave van een collegesyllabus voor beginnende studenten in de kunst- en cultuurwetenschappen over economische aspecten van de Europese kunstgeschiedenis tussen 1400 en 1800. Daarmee is de beperkte waarde van dit boekje meteen aangegeven: de opstellen zijn niet gebaseerd op oorspronkelijk onderzoek, maar berusten op uit literatuurstudie verkregen kennis, die op bevattelijke en vlotte, soms al te simpele wijze wordt samengevat. Vreemde woorden ('retabel', maar ook 'paritair') worden verklaard, alle citaten in de moderne talen zijn vertaald. De lezer wordt niet geacht ook maar enigszins op de hoogte te zijn van de allerwege toegenomen belangstelling binnen de kunstgeschiedenis voor de sociaal-economische kanten van de kunstproductie.

De schrijver behandelt zeven onderwerpen van diverse aard, die hij exemplarisch acht voor het thema als geheel: de bouw van de dom van Milaan omstreeks 1400, de productie van retabels met name te Antwerpen in de vijftiende en zestiende eeuw, het mecenaat van keizer Rudolf II in Praag, de productie van wandtapijten in de Zuidelijke Nederlanden, de ateliers van

Rubens en Rembrandt, de edelsmeden in Neurenberg en Augsburg tot in de achttiende eeuw en de keramiekproductie en -handel van Josiah Wedgwood (1730-1795). Het zijn welbekende, welhaast klassieke voorbeelden, uit een reeks die gemakkelijk zou zijn aan te vullen. Voor wie enigszins op dit gebied thuis is, bevat deze bundel weinig nieuws.

Wim Vroom

G. Asaert, G. Devos, F. Suykens, *De Antwerpse naties. Zes eeuwen actief in stad en haven* (Tiel: Lannoo, 1993, 328 blz., f140,-, ISBN 90 209 1816 8).

De naties, een typisch Antwerpse instelling en benaming, zijn de gestructureerde werkgroepen die al eeuwenlang in de haven van Antwerpen goederen in ontvangst nemen en ze verzenden of vervoeren van de kaden naar de pakhuizen en omgekeerd. Zij staan ook in voor aanverwante opdrachten zoals het wegen en meten van het stukgoed, de herstelling van de verpakkingen en ook de specifieke behandeling en opslag van goederen. Door het Verbond der behandelaars van goederen van de Antwerpse haven werd opdracht gegeven tot het schrijven van een geschiedenis van deze Antwerpse naties. G. Asaert, oud-conservator van het Antwerpse rijksarchief, nam het gedeelte tot 1795 voor zijn rekening, G. Devos, hoogleraar aan de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius (UFSIA) bestudeerde de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog en F. Suykens, voormalig directeur-generaal van de Antwerpse haven rondde het geheel af met een overzicht tot heden.

Er bestaan aanduidingen dat er reeds aan het einde van de veertiende eeuw groeperingen van arbeiders actief waren in de haven die echter van de stedelijke overheid nog geen officiële erkenning hadden kunnen afdwingen. In 1448 werd de term 'natie' echter gebruikt in een officieel document voor het aanduiden van een corporatie van havenarbeiders. In de loop van de vijftiende eeuw ging de stadsmagistraat immers nauwlettend de havenarbeiders controleren omdat zij goederen behandelden die aan stedelijke accijnzen en tolgelden waren onderworpen.

Rond 1550 kende de Antwerpse haven haar hoogtepunt en waren er ruim duizend havenarbeiders actief. Ondanks de verlamming van de havenbedrijvigheid na het sluiten van de Schelde in 1585 wisten de naties deze moeilijke tijd relatief goed te doorstaan. Ook het anti-corporatisme van Jozef II werd getrotseerd. Zelfs de Franse wet-Le Chapelier, in de Zuidelijke Nederlanden van toepassing na de inlijving bij Frankrijk in 1795, werd in Antwerpen met succes omzeild. Aangezien sommige naties fungeerden als officiële beëdigde tellers, wegers, meters en peilers verklaarde het Antwerpse stadsbestuur dat zij onontbeerlijk waren als ontvangers van de accijnzen. Daarom gaf de Franse overheid toelating om, mits een duidelijke reglementering en tarifiëring, de naties in dienst te houden. Zo slaagden zij erin Directoire, Consulaat en Keizerrijk te overleven. Willem I liet oogluikend toe dat het Antwerps stadsbestuur de naties verder als geprivilegerde corporaties bleef behandelen.

Met de uitbreiding van de havenbedrijvigheid nam in de negentiende eeuw ook het aantal naties toe. Hun aantal groeide van elf in 1820 tot vijftig in 1888. Niet alleen werden voortdurend nieuwe naties opgericht maar bovendien was de natiewereld voortdurend in beweging door fusies, ontbinding en oprichting van bestaande naties. Ook hun juridische structuur onderging grondige wijzigingen. Vele naties werden opgericht of omgevormd tot vennootschappen onder gemeenschappelijke naam, later ook tot samenwerkende maatschappijen of vennootschappen. Samen met hun aantal en omvang groeide ook hun economische en zelfs politieke macht. Vooral de oprichting in 1872 van een Bond van Naties zorgde ervoor dat de naties een machtige groep vormden die hun belangen (en privileges) met hand en tand verdedigde.